

Algimantas
Valantiejus

MENO SOCIOLOGIJOS ISTORIJA IR JOS IŠGALĖS

Algirdas GAIŽUTIS
Meno sociologija,
Vilnius: Enciklopedija,
1998 - 218 p.

Kad ir pavėluotai, vis dėlto norėtusi šio žurnalo puslapiuose aptarti praėjusių metų pabaigoje iš spaudos išėjusią prof. Algirdo Gaižučio knygą *Meno sociologija*. Smulkiau apžvelgti gana plačios apimties knygą trumputėje recenzijoje neįmanoma. Todėl apsiribosime nurodydami, mūsų nuomone, labiausiai pavykusius turinio analizės pavyzdžius, o taip pat nusakydami ir kritikuotinus teksto sandaros ir dėstymo aspektus.

Plačiau nesileidžiant į šiuolaikinės meno sociologijos tyrinėjimų istoriją, reikėtų priminti svarbią aplinkybę, kuri parodo ir šios knygos aktualumą. Iš ligšiolinių aptariamiosios srities tyrimų galima susidaryti įspūdį, kad sociologai skyrė nepakankamą dėmesį meno reiškinių tyrimui. Ilgą laiką šis svarbus profesinės veiklos baras primygtinai buvo siejamas tik su filosofijos ir meno istorijos sferomis. Pastarųjų dešimtmečių kultūros sociologijos atgimimas parodė, kad svarbi šios mokslo krypties šaka - meno sociologija - turi savų ypatumų, kurių reikia paisyti. (Be kitų dalykų, reikėtų kalbėti apie *socialines* konkrečių istorijos tarpsnių motyvacias ir atitinkamų socialinių institutų poveikį meninei kūrybai.) Toks pagyvėjimas rodytų, kad, galbūt, formuojasi sistemiški meno sociologijos pagrindai - juo toliau, tuo labiau neužmirštama atsizvelgti į bendresnių teorinių pagrindimų svarbą, o taip pat išnagrinėti sudėtingą meno socialinę aplinką.

Kalbėdami apie socialinių institutų ir aplinkos suvaržymų galią, neturėtume apeiti meno reiškinių *pažinimo problemų* - tai labai svarbus veiklos baras, kuris turi nuolatos rūpėti sociologui. Ta proga norisi pažymėti, kad aptariamoji studija skirta ne kurios nors paskiros meno teorijos aptarimui, o iki šiol išsamiau sociologijos istorijos požiūriu netyrinėtai meno sociologijai. Kaip teigiamą knygos ypatybę galima paminėti tai, kad joje pirmą kartą Lietuvos sociologijos istorijoje bandoma atskleisti visuminę meno sociologijos raidą. Žinoma, žodis *visuminis* laikytinas apytiksliau įvertinimu, turint galvoje, kad aptariamoji knyga yra glausta paties autoriaus pasirinktų (šiuo požiūriu reikia pripažinti, kad atranka yra pakankamai nuodugni) krypčių bei teorijų istorija. Galima pridurti, kad norintys susipažinti su įvairių pakraipų teorijomis, ras įdomių dalykų iš meno sociologijos sąvokų ir problemų formavimosi istorijos. Labai gerai, kad sociologijos istorijai (šiuo atveju tam tikrai jos šakai), kuri iki šiol tebėra, deja, labai apleista profesinės veiklos sritis, skiriamas vis didesnis dėmesys.

Atkreiptinas dėmesys ir į kalbos aiškumą. Matyt, neatsitiktinai ši knyga vadovėlių leidybos komisijos rekomenduota aukštųjų mokyklų studentams. Mano įsitikinimu, tai dar vienas iš daugelio šios knygos privalumų. Nauji vadovėliai gali būti sudaromi įvairiai - nusižiūrėjus į gausius kitų autorių tekstų sudarymo pavyzdžius, arba pagal savo paties originalų sumanymą. Kaip matome, čia yra būtent pastarasis atvejis. Dėl pačių atrankos principų būtų galima plačiau diskutuoti*, tačiau susidaro įspūdis, jog autoriui rūpi nuosekliai išdėstyti pagrindinių sąvokų, problemų, raidos krypčių istoriją. Taigi ir nuodugniau meno sociologija besidomintiems žmonėms ši knyga gali praversti kaip glausta

* Almantas Samalavičius, kuris šiek tiek anksčiau recenzavo šią knygą, visiškai pagrįstai pažymi, kad "vos priartėjus prie pastarųjų dešimtmečių pasitenkinama negausiomis nuorodomis ir glaustais komentarais." (Samalavičius A. *Meno sociologijos kontūrų paieškos*. - Kultūros barai, 1998/12, p. 88.)

ir išsami bendrųjų šios srities problemų istorija. Ir išrankiam skaitytojui turėtų patikti apgalvota knygos sandara, aiškiai reiškiamas mintis, lyginamieji istoriniai pavyzdžiai.

Knyga sudaro penki skyriai. Pirmuose dviejuose - nagrinėjamos meno sociologijos ištakos, t.y. XIX a. ir XX a. *socialinės estetikos* bruožai. Trečiasis skyrius savo apimtimi yra plačiausias - čia gvildenama tų autorių, kurie paklojo pamatus meno sociologijai, kūryba. Ketvirtame skyriuje glaudai aptariama kai kurių meno šakų sociologija. Penktasis skyrius siekia atskleisti meno sociologų požiūrius į meno raidą, į meno stilių suvokimo ir estetinių nuostatų kaitą.

Skirtingais laikotarpiais atskirų autorių publikuoti darbai nagrinėjami keliais aspektais: svarbu istoriškai pažvelgti į meno sociologijos susiformavimą, pateikti meno sociologijos teorijų ir idėjų panoramą, įtraukti į kultūros apyvarą daugelį Lietuvoje menkliau tyrinėtų meno sociologų vardų.

A.Gaižutis skiria tris meno sociologijos rūpesčių sritis: 1) meno pokyčių tyrimus, kurių tikslas - meninio gyvenimo visumos, skirtingų kryptų atsiradimo bei jų sąveikos aptarimas; 2) funkcinis ir aprašomuosius meno tyrimus, kurie siekia atskleisti, koks yra socialinės struktūros poveikis įvairiems meno reiškiniams; 3) lyginamuosius tyrimus, kurių paskirtis - palyginti praeities ir dabarties meno reiškinius, siekiant atskleisti tai, kaip žmonės *vertina kultūros* normas plačiąja prasme.

Kaip rodo A.Gaižučio pateikti pavyzdžiai, beveik visais atvejais, kai meno sociologai kalba apie šiuos santykius, pažymima vienokia ar kitokia sąsaja su visuomenės gyvenimu. Kaip teigia knygos autorius, menininko vaizduotės laisvi sparnai užgriebia ne tik nežvelgiamas erdves, bet prisiliečia ir prie kasdienio visuomenės gyvenimo, dažniausiai suka ratus jo ribomis.

Šių dienų socialinės srities mokslininkai lanksčiau supranta meno sociologijos dalykines ribas bei jų nustatymo kriterijus: keičiantis įvairių istorijos tarpsnių estetinėms vertybėms ir idealams, neišvengiamai kinta požiūris į meninės ir sociologinės kalbos sąlydį, į tai, kas laikytina meno sociologijos objektu. Kitaip ir būti negali, nes atsiveria kitų, dar spęstinių problemų akiratis.

Kalbamosios knygos įvade nurodyta, kad menas, visuomenė ir kultūra yra tarpusavyje sudėtingai susipynę dalykai. Siekiant atskleisti tokių sudėtingų santykių reikšmę, jų vaidmenį, gretinami skirtingi kultūros vertybių aspektai, socialinių institutų ir

estetinio skonio plačiąja prasme aspektai. Įsidėmėtina viena, pakankamai ryški, autoriaus nuostata. Meninės savivokos ir jausenos vieta tarp kitų visuomenės gyvenimo sričių daug kuo ypatinga. Ir vis dėlto iš pat pradžių aiškiai įvardijama glaudi estetinių ir etinių vertybių tarpusavyje priklausomybė. Matyt, neatsitiktinai jau pirmajame *Įvado* puslapyje pateikiama citata iš Platono *Valstybės*: "Juk vyksta kova dėl didžio dalyko, daug didesnio negu atrodo, - dėl to, ar žmogui būti geram, ar blogam." Ta kova nesibaigia ir šiandien, - priduria knygos autorius. Tokia nuostata leidžia pakankamai radikaliai pakeisti ir F.Nietzsche'ės filosofijos interpretavimo aspektus: "Kartais nejučiomis pagalvoji, ko gero, prasidėjo antrasis po F.Nietzsche'ės daugelio *meno* (išskirta cituojant - A.V.) vertybių perkainojimas." Tai rodo, kad meno samprata vartojama labai plačiai ir turi daug įvairių atspalvių - šiuo atveju autorius netgi linkęs tapatinti moralines ir estetines vertybes.

Sunku susilaikyti nenurodžius dar vieną autoriaus nuostatą. Knygoje pabrėžiama, kad idealiųjų modelių kūrimas nėra vaisingas užsiėmimas, meno sociologijos plėtrą labiausiai skatina išsamus *socialinės istorijos* pažinimas: "Estetinių ir meninių vertybių nustatymas visuomenėje priklauso ne tik nuo pažinimo, bet ir veiklos. Vis dažniau suabejojama I.Kanto nesuinteresuoto grožio idėja." (p.6). A.Gaižutis įtikinamais pavyzdžiais parodo, kad nederėtų absoliutinti "grynosios" meno sociologijos kriterijų - jie turi būti derinami ne tik su pasirinktaisiais klasifikavimo principais, bet ir su vertybinių komponentų - žmonių praktinės veiklos ir konkrečios socialinės aplinkos - interpretavimu. Čia dar kartą matome, kad meno sociologija yra svarbi pagrindinio sociologijos kamieno šaka. Juk nuo šakų mes skiname vaisius, bet ne nuo kamieno ar šaknų, - kaip paprastai kažkada yra pažymėjęs R.Descartes.

Turbūt neatsitiktinai A.Gaižutis, aptardamas A.Hauserio tyrinėjimus, nurodo bendrą principą, kuriuo reikėtų vadovautis vertinant meno pokyčius: tasai svarbus veiksnys yra skoniai, kurių atsiradimą ir kaitą lemia socialinės, ekonominės ir ideologinės sąlygos (p. 200). Tai iš tiesų sudėtingas klausimas. Todėl labai gerai, kad šie dalykai neatskiriami nuo vadinamojo *homo aestheticus*, kūrybiškos prigimties žmogaus, jo subtilios jausenos ir mąstysenos: "Mums labiau rūpėjo parodyti, kaip meno sociologija darosi daugiaveidė ir daugiapakopė, kaip ji prisiliečia prie atskirų menų praxis ir turi tiesioginės ar netiesioginės įtakos amžininkui." (p. 175).

Tai aiškus perėjimas iš santykiškai abstrakčios meno filosofijos į kitą, konkretesnę, metodologinę sistemą. Žinoma, čia reikėtų išlaikyti tam tikras ribas, todėl autorius ne kartą pažymi, kad sociologijai nepaprastai svarbu apibrėžti savo santykį su filosofija, o taip pat su mitologija.

Ir apskritai kas yra meno sociologija? Ar galima, pavyzdžiui, sakyti, kad kiekvienas iš mūsų, vertindamas meno kūrinį, tiek randa meno, kiek kuris supranta vidinę jo kalbos logiką:

“Anaipol ne menininkas, o būtent suvokėjas, publika užbaigia meno kūrinį. U.Eko idėjos, be abejo, atspindi tikruosius (išskirta cituojant -A.V.) XX a. meno pokyčius.” (p. 130)

Tuomet būtina turėti kuo daugiau kritinių proto išteklių ir Davido Hume' o pavyzdžiu aiškiai apibrėžti proto galias, jausmų ir intelekto santykį. Šiuo požiūriu meno sociologiją galėtume paprastai vadinti kritiškai patikrinta proto patirtimi¹.

Kita vertus, A.Gaižučio knygoje pažymimas galimas polinkis į mūsų apibrėžtos tradicijos kraštutinumą: “Apie Hegelį Lukácsas rašė, kad jis ištirpdęs estetiką bendroje pažinimo teorijoje. De-ja, šis trūkumas buvo ir paties Lukácso trūkumas.” (p. 121) Kad ši mintis būtų aiškesnė, pateiksime dar vieną paties autoriaus pavyzdį, kuris grindžiamas A.J.Greimo apmąstymais apie kalbinio teksto izotopinio skaitymo būdus:

<...> kiekviena atpažinta izotopija priimtina tik tada, jei nei vienas kalbinis teksto faktas neprieštarauja jos logiškai koherencijai. Moljero Don Žuanas, pavyzdžiui, leidžia tiktai du izotopinio skaitymo būdus: Don Žuano kaip mergininko ir Don Žuano kaip laisvės ieškotojo izotopijas.

Išskaitymų tad gali būti ne vienas, o keletas, bet ne begalybė [...] (Greimas A.J. Iš arti ir iš toli. Literatūra, kultūra, grožis. Vilnius, 1991, p. 84-85.)

Tokia A.J.Greimo nuomonė yra gerai pagrįsta ir, pripažindama kūrinio suvokimo reikšmę, anaipol nepaneigia kūrinio prasmės “objektyvumo”. (p. 189)

Iš A.Gaižučio pastabų apie kūrinio prasmės objektyvumą matyti, kad siekiama išsiaiškinti du

dalykus: 1) istoriškai kintančių kultūros veiksmų visumą²; 2) patį įvardijimo būdą, kylantį iš vidinių meno kūrinio ypatybių.

Nesunku suprasti, jog *prasmę*, tiksliau kalbant, *reikšmes* perteikia ne paskiro individo psichika, kuri neva įstengia “perskaityti” jas kaip objektyvias nuorodas, iš pat pradžių esančias meno kūrinyje. Tada kur jų ieškoti? Jeigu meno kūrinio analizė vis dėlto laikytina interpretavimo mokslu, tai kyla klausimas, ką mes suprantame kalbėdami apie meno vertybių aspektus, kurie gali būti tyrinėjami objektyviai. Vadinasi, meno sociologija gali remtis pakankamai tvirtu empiriniu pagrindu. Štai kodėl knygoje nepalaujamai plėtojamas esminis teiginys: reikšmės atpažįstamos sudėtingoje ir kintančioje socialinių bei kultūros veiksmų įvairovėje. Istoriškai žiūrint į meną, suvokiamas ne tik jo kitimas, bet ir santykiškas pastovumas (izotopinių skaitymo būdų *rišlumas*), kartu leidžiantis perskaityti ir kultūros istoriją - žmonių kolektyvinio patyrimo ir vaizduotės rezultata.

Svarbu pažymėti: visas aptariamosios knygos kontekstas rodo, kad menas neturi būti laikomas paprasčiausiu visuomenės sandaros “atspindžiu” (“minėtų dalykų supratimas, nuodugnus ir pamatuotas, įmanomas tik deramai įvertinus meno savitumą, kuris išskyla iš giluminės žmogaus psichologijos, jo išgyvenimų ir sąveikos su kitais žmonėmis” - p.7.), kita vertus, pagrįstai galime kalbėti apie analitines meno sociologijos nuorodas ir klasifikacijos principus, kurie remiasi konkrečiais visuomenės estetinio skonio ir etinių vertybių prioritetais.

Savaime suprantama, tokios plačios apimties knygoje kartais pasitaiko ir abejotinų teiginių bei netikslumų. Pavyzdžiui, nepakankamai tiksliai skiriami Maxo Weberio socialinio veiksmo tipai (juo labiau, kad M.Weberio sociologija iš principo laikytina reflektivaus socialinio veiksmo mokslu) - stinga *afektyvaus* ir *tradicinio* veiksmo tipų apibrėžimų: “Weberis suskirstė socialinius veiksmus į dvi grupes.” (p. 139). Formaliųjų prasmės vadinamuosius *Zweckrational* veiksmus sudaro racionalus tikslų ir priemonių derinimas. Tuo tarpu knygos autorius rašo, kad šie veiksmai “krypsta materialinės gerovės link.” (p. 139). Tai ne visai tikslu. Manychiau, kad ginčytinas ir toksai autoriaus teiginys: XIX a. antroje pusėje sociologijos teorijos

* Apibendrinant galima pasakyti, kad terminas kritika turi ilgą ir savitą tradiciją, kuri, galbūt, padėjo susiformuoti ir šiuolaikiniam literatūros kritikos, meno istorijos, meno filosofijos metodui. Pavyzdžiui, Davidas Hume' as vartojo žodį *criticism*, kalbėdamas apie estetiką, meno teoriją plačiąja prasme. (Žr.: Hume D. Žmogaus proto tyrimai, Vilnius, 1997, p. 18 ir p. 234.)

** “Nors menas istoriškai kinta, bet jis turi ir pastovias socialines funkcijas. Menas bet kuriame istorijos tarpsnyje ir bet kurioje aplinkoje simboliškai atspindi kultūros vertybes.” (p. 209)

tapo gan margos (p. 14). Reikia pažymėti, kad aptariamojo laikotarpio sociologijoje - ir Anglijoje (Spenceris), ir Prancūzijoje (Comte' as), ir Vokietijoje (Schaffle) - vyravo organistinis požiūris, kuris, galima sakyti, atstovavo visai šio mokslo šakai. Toji koncepcija įžvelgė esminius ryšius tarp gamtos ir visuomenės, tarp biologinių ir socialinių procesų ir bandė ieškoti tokių dėsnų, kuriems paklūsta visi socialiniai reiškiniai. Būtent šiuo atžvilgiu ir Marso sociologiją galime priskirti šiai vyraujančiai kryptai. Jau vėliau, t.y. XIX a. pabaigoje, pradeda formuotis skirtingos sociologijos teorijos, įvardijančios savo santykį tiek su *nomotetiniu* (nustatančiu bendruosius dėsnius), tiek su *ideografiniu* (aprašančiu unikalius istorijos įvykius) metodu.

Mintį klaidina ir sąvokų painiojimas. Pavyzdžiui, vietoj termino *anomija* vartojamas žodis "anomalija" (p. 36). Taip pat krinta į akis, kad nevienodai (kai kuriais atvejais ne visai išsamiai, kartais - tik paviršutiniškai) pateikiama skirtingų teorijų analizė. Pažymėtina ir tai, kad nuoseklų dėstymą pernelyg dažnai pertraukia kitos temos.

Jau kalbėjome apie tai, kad šita knyga yra *glausta* meno sociologijos teorijų istorija. Ir vis dėlto manyčiau, jog kai kuriais atvejais trūksta detalesnės analizės. Rašydamas apie L.Goldmanno romano sociologiją, autorius pagrįstai nurodo sudėtingos problemos metmenis: "Kokią rasti išeitį iš tokios situacijos industrinėje visuomenėje, valdomoje rinkos?". Deja, padaryta išvada apie senamadišką "bendrosios marksistinės teorijos nuostatą" yra pernelyg skubota - šiuo atveju autorius paprasčiausiai nelinkęs išsamiau atsižvelgti į išstobulintą ir šiuolaikišką L.Goldmanno analizę. Skubotai daromos ir kai kurios kitos išvados: "M.Weberis, K.Mannheimas rėmėsi bendrąja marksistine prielaida, kad visuomenės sąmonė priklauso nuo visuomeninės būties ir socialinio pažintinės veiklos sąlygotumo." (p. 205). Reikia pabrėžti, kad abu minėti autoriai itin giliai aptarė sudėtingus mokslo ir vertybinių teiginių santykius ir siekė atskleisti *daugiapusišką* teorinio aiškinimo prigimtį.

Kaip rodo pavyzdžiai, į šaltinius žiūrėta taip pat ne visai vienodai. Skaitydamas šią knygą, ne kartą pasigedau tikslesnių nuorodų bei išnašų. Be to, ne visada laikomasi tų pačių taisyklių. Pavyzdžiui, vietoj

kilmininko linksnio (Marcuse' ès) neretai vartojamas vardininko linksnis (Marcuse) ir pan. Originalios pavardės dažniausiai - skliausteliuose - perteikiamos lietuvių kalba, tačiau šios taisyklės laikomasi toli gražu ne visada.

Vienas kitas nesutvarkytos kalbos pavyzdys. Krinta į akis, kad žodžiai kartais vartojami lietuvių kalbai nebūdingomis reikšmėmis: "Jau aptardami R.Escarpit meno sociologiją tai **paliētēme**." (p. 179). Sociologams svarbu **nepervertinti** atskirų visuomeninio gyvenimo reiškinių (p. 6). Kartais vartojamas netinkamas linksnis: "L.Goldmanno mintys atliepia M.Escarpit **galvosenai**." Tai, kas teikia žmogui **džiaugsmą** ir **malonumą**, kas daro jo veiklą ir kūrybą **tobulą** ir **baigtą** <...> (p. 38). Pasitaiko ir kitų kalbos klaidų: pvz., nevertotini būdo prieveiksmai, padaryti iš būdvardžių su priesaga "-inis": "nuo vykusio jų sprendimo **dalina** priklauso žmogaus galimybės <...>" (p. 207). Kartais praspūsta ir, matyt, atsitiktinių kalbos bei skirybės klaidų. Vietoj termino *teorija* vartojamas žodis "teritorija" (p. 24) ir t.t. Ir apskritai susidaro įspūdis, kad aptariamąsios knygos redaktorius neįdėjo pakankamai pastangų, dirbdamas savo darbą.

Baigiant galima pridurti, kad ši gražiai išleista Vilniaus "Enciklopedijos" leidyklos knyga yra tinkama pradžia, kuri, tikėkimės, atvers kelią sisteminiams meno sociologijos tyrinėjimams. Itin priekabiam kritikui būtų galima pasakyti: galbūt, labai gilių teorinės analizės dalykų iš tikrųjų čia ne tiek daug, bet vertinga yra pagrįstos ir nuoseklios mokslo istorijos perteikimo nuostata (nors kartais, kaip jau minėta, ir praspūdo netikslumų), kuri į intelektualinę lietuvių kultūros apyvartą atidžiai įtraukė ne susiaurintą, bet plačiau ir giliau suvoktą meno sociologijos sampratą. Turbūt neatsitiktinai ir paties autoriaus pasakyta: "norėta pagarbiai žvelgti į meno sociologus, aišku, nevenigiant ir kritiškai jų vertinti." (p. 11) Reikia pripažinti, kad autorius šiuos dalykus dėsto aiškiai, paprastai ir patraukliai, o kartu daro žavią ir įtaigią pačią knygą. Galėtume tarti, kad sociologijos barai nepaliaujamai plečiasi, ir šiandieną jau aiškiau galime kalbėti apie savitą šios mokslo srities atmainą - meno sociologiją, kurios vardą, deja, jau buvome lyg ir primiršę.